

УДК 343.982/343.985

Сергій Олійник,

*здобувач кафедри цивільного, господарського та кримінального права
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»*

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА ДЛЯ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ОТРИМАННЮ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ

У статті проведено аналіз сучасного стану використання поліграфа для запобігання й протидії отриманню неправомірної вигоди службовою особою. Наведено визначення поліграфа, викладено концептуальні положення, що лежать у його основі, чим з'ясовано його значення для виявлення та розслідування таких злочинів. Зосереджено увагу на проблемі правового врегулювання такого дослідження, можливостях його практичного використання в процесі виявлення та розслідування злочинів корупційної спрямованості. Наведено умови й принципи проведення опитування.

Ключові слова: неправомірна вигода, службова особа, поліграф, опитування, інтерв'ю, психофізіологічна експертиза.

Постановка проблеми. В умовах антикорупційної реформи виникла потреба в удосконаленні методичного забезпечення правоохоронних органів. Це пов'язано з тим, що досягнення науки й техніки можуть значно покращити ефективність діяльності щодо розкриття та розслідування кримінальних проваджень, відкритих за ст. 368 Кримінального кодексу України (прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою) [1, с. 170], з використанням при цьому новітніх засобів і методів розслідування.

На сьогодні проблема використання можливостей поліграфа в розслідуванні злочинів залишається відкритою та дискусійною. Це пов'язується з тим, що такий вид діяльності не всесторонньо врегульований на законодавчому рівні, тому суд не може прийняти його як доказ. Дійсно, відсутня інформація про підстави й умови використання поліграфа під час досудового розслідування в чинному кримінальному процесуальному законодавстві, а також ведуться дискусії щодо його доцільності, ефективності застосування як доказу.

На нашу думку, таке питання є актуальним і необхідним у розслідуванні отримання неправомірної вигоди службовою особою, оскільки доказів такої неправомірної діяльності не дуже багато, особи ретельно маскують свої дії, відмовляються від дачі показань

та створюють низку факторів, що протидіють розслідуванню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемними питаннями використання поліграфа в розслідуванні злочинів займалися учені в різні періоди розвитку нашої держави. Зокрема, варто назвати таких авторів, як Р.С. Белкін, О.В. Белошина, С.В. Ігнатова, Ю.К. Орлов, Г.К. Кравцова, Я.В. Комісарова, О.І. Мотлях, Ж.Ю. Половнікова, М.А. Селіванов, А.П. Сошніков, Т.Р. Морозова, Ю.І. Холодний та інші. Однак особливості використання поліграфа для запобігання отриманню неправомірної вигоди службовою особою залишаються недостатньо вивченими.

Метою статті є розгляд особливостей використання поліграфа для запобігання й протидії отриманню неправомірної вигоди службовою особою.

Виклад основного матеріалу. В Україні тривалий час можливості поліграфа використовуються для підбору кадрового забезпечення як на приватних, так і на державних підприємствах, установах, організаціях. Особливого значення використання поліграфа набуло під час реформування правоохоронних органів. Зокрема, у ч. 2 ст. 50 Закону України «Про Національну поліцію» вказано, що громадяни України, які виявили бажання вступити на службу до поліції, за згодою проходять тестування на поліграфі [2].

Водночас упродовж певного часу набули значного поширення в правоохоронних органах методи реєстрації психофізіологічних реакцій людини з метою встановлення її причетності до злочину за допомогою поліграфа. Однак досі ведуться дискусії щодо доцільності й ефективності такого методу дослідження доказів. Вважаємо, що використання поліграфа в процесі розслідування – це питання часу, оскільки така практика активно й ефективно використовується в країнах Європейського Союзу. Міжнародна практика показує, що перевірка на поліграфі переважно спрямовується на оперативно-розшукову діяльність, яка сприяє офіційному розслідуванню злочинів, а не на отримання матеріалів доказів. Дослідження, які провела Американська асоціація операторів поліграфа, показують, що в 87–96% випадків використання поліграфа має місце позитивний для розслідування ефект [3, с. 135].

Розглянемо сутність поліграфа та можливості, тактичні особливості його використання в процесі розслідування отримання неправомірної вигоди службовою особою.

Позитивним кроком у процесі нормативного врегулювання використання поліграфа на досудовому розслідуванні є прийняття 27 липня 2015 р. Інструкції щодо застосування комп'ютерних поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органах (далі – Інструкція). Цей документ регулює поняття такого виду діяльності, підстави, умови й порядок застосування опитування з використанням поліграфа, а також оформлення результатів такої діяльності (формування довідки).

Так, відповідно до розділу 1 Інструкції поліграф – це комп'ютерний технічний засіб, що відповідно до його технічних характеристик здійснює реєстрацію змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на пред'явлення за спеціальною методикою певних психологічних стимулів, не завдає шкоди життю й здоров'ю людини та навколишньому середовищу [4, с. 45].

В основі застосування поліграфа лежать концептуальні положення, сутність яких полягає в тому, що будь-яка дія й інформація про неї відображаються в ступені нерво-емоційної напруги людини. І чим більш значимою для підозрюваного є приховувана інформація, тим більше виражається психофізіологічна реакція, відображувана на поліграфі [5, с. 46]. Дійсно, службова особа, приймаючи неправомірну вигоду, робить це свідомо, знаючи, що такі дії є кримінально караними та несуть у собі суспільну небезпеку. Тому в разі перевірки цієї службової особи на поліграфі питання про корупційні

діяння можуть викликати в неї певні психофізіологічні реакції організму, якими особа не в змозі керувати чи стримувати їх. Звичайно, усе залежить від ставлення службової особи до отримання неправомірної вигоди. Так, якщо вона беззаперечно вважає свої дії правомірними, у неї не з'являються відчуття сорому чи інші, пов'язані з протиправною діяльністю, то психофізіологічні якості будуть слабо вираженими, відповідно, можливість встановлення причетності конкретної службової особи до вчинення корупційних діянь значно знизиться. Однак у більшості випадків керування власними емоціями неможливе на сто відсотків, до того ж суспільство ще змалку виховує в особи певні критерії визнання хорошого та поганого, правильності вчинків, поведінки, сумлінного ставлення до виконання певних обов'язків тощо. Саме таке виховання формує в особи певні страхи перед вчиненням корупційних дій, які відображаються в її психофізіологічному стані.

Інструкція визначає застосування поліграфа у вигляді психофізіологічного інтерв'ю, тобто проведення опитування з використанням комп'ютерного технічного засобу (поліграфа), під час якого здійснюється аналіз (оцінка) динаміки психофізіологічних реакцій опитуваної особи у відповідь на психологічні стимули, задані у вигляді варіантів відповідей, предметів, схем, фото тощо [4, с. 45].

Напевно, найголовнішим положенням, яке дає змогу застосовувати можливості поліграфа під час розслідування отримання неправомірної вигоди службовою особою, є визначена в Інструкції мета проведення такого опитування. Так, метою опитування з використанням комп'ютерного технічного засобу (поліграфа) є отримання ймовірної та орієнтовної інформації, яку іншим шляхом отримати неможливо, для її використання в діяльності щодо попередження й виявлення корупційних та інших протиправних дій із боку працівників, гарантування їх безпеки та захисту від незаконних посягань, пов'язаних із виконанням службових обов'язків, зняття з них безпідставних звинувачень чи підозр.

З огляду на наведене можлива перевірка на поліграфі не лише службових осіб, яким оголошено підозру у вчиненні отримання неправомірної вигоди, а й осіб, які пропонували, обіцяли неправомірну вигоду, свідків, які чули, можливо, бачили факт передачі неправомірної вигоди або саму домовленість про такі дії.

Після проведеного опитування службової особи за допомогою поліграфа відбувається аналіз отриманої інформації,

який у подальшому дає можливість дійти висновків щодо причетності цієї особи до корупційних діянь, виявити інформацію, яку службова особа приховує. Такі можливості відкриваються у зв'язку з тим, що поліграф дає змогу об'єктивно відобразити суб'єктивну значимість конкретного факту для особи, яка проходить перевірку.

Однак Інструкцією також визначено, що висновки за наслідками використання поліграфа мають лише ймовірний та орієнтовний характер, не тягнуть правові наслідки, не можуть бути підставою для прийняття будь-яких рішень щодо особи, а використовуються винятково як відомості ймовірного характеру для можливого формування переконання для здійснення заходів у сфері службової діяльності.

З окресленого постає, що результати опитування службових осіб, яким оголошено підозру в отриманні неправомірної вигоди, не мають будь-якої доказової сили, а лише орієнтують на здобуття матеріальних та інших доказів у порядку, передбаченому чинним законодавством. На наше переконання, щоб змінити таке становище, варто внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України, урегулювавши порядок, підстави й умови використання поліграфа як доказової інформації.

Ми згодні з думкою О.І. Мотляха, що практика розкриття злочинів із застосуванням поліграфа, з одного боку, показує його високу ефективність у встановленні шуканої інформації під час опитувань підозрюваних, а з іншого – залишається невирішеним питання щодо доказового значення отриманих даних. Незмінними залишаються вимоги до проведення таких досліджень, основними з яких є письмова згода піддослідного з отриманням санкції уповноважених органів [3, с. 136].

Однак не все так погано, як здається на перший погляд. На нашу думку, визначення використання висновків за результатами застосування опитування на поліграфі як орієнтовної інформації є значним внеском у розвиток методів і способів здобуття доказової інформації. У розслідуванні отримання неправомірної вигоди здобуття доказової інформації часто є проблематичним, а використання можливостей поліграфічного дослідження психофізичних властивостей особи дасть можливість виявити її у подальшому перевірити важливу інформацію, і вже завдяки цьому кримінально-процесуальними методами долучити її до кримінального провадження.

Розглядаючи тактичні особливості використання поліграфа для запобігання й

протидії отриманню неправомірної вигоди службовою особою, варто проаналізувати порядок залучення поліграфолога. Насамперед має існувати підстава для застосування такого методу. Так, підставою для застосування поліграфа є документально підтвержені сумніви в правдивості інформації, що надається службовою особою щодо обставин, які є предметом розслідування отримання неправомірної вигоди, або перевіряються у встановленому законодавством порядку службовими (посадовими) особами [4, с. 45].

Оскільки опитування із застосуванням поліграфа являє собою комплексну процедуру, що має свої особливості залежно від спрямованості й завдань, то її проведення передбачає дотримання таких загальних принципів:

- 1) добровільної письмової згоди;
- 2) правомірності (коли інтерв'ю проводиться лише за наявності відповідного завдання та в межах визначеного кола питань, про що спеціаліст поліграфа повідомляє особу, яка опитується);
- 3) комплексності (тобто забезпечення психологічного комфорту особи під час опитування та всіх можливостей поліграфа);
- 4) усебічного забезпечення прав людини (невтручання в приватне й сімейне життя, відсутність посягань на свободу думки, совісті та релігії).

Напевно, саме принцип добровільної згоди ускладнює проведення психофізіологічного дослідження службових осіб щодо отримання ними неправомірної вигоди. Це пов'язано з тим, що особа, яка пропонує, обіцяє чи прийняла пропозицію, обіцянку або отримала неправомірну вигоду, навряд чи погодиться пройти поліграф. Однак для підтвердження своєї невинуватості або спростування висунутих звинувачень чи підозри особа не лише може погодитись на таке дослідження, а й сама стати ініціатором його проведення.

Результати застосування поліграфа під час розслідування отримання неправомірної вигоди службовою особою дають змогу встановити оперативну інформацію, яку іншими технічними засобами здобути неможливо чи вкрай складно. Завдяки отриманню такої інформації відбувається своєрідний вплив на ефективність розслідування, зокрема, у частині здобуття речових доказів, що вказують на злочини, передбачені ст. 368 Кримінального кодексу України, та розслідування в цілому. Так, слідчий отримує такі можливості:

- 1) оцінити достовірність даних, що повідомляються підозрюваними особами;

2) отримати інформацію орієнтовного характеру щодо механізму й способу корупційних правопорушень;

3) висунути відповідні версії для подальшої перевірки та здобуття речових доказів;

4) звузити коло підозрюваних і ймовірно причетних до події злочину осіб;

5) встановити причетність конкретних осіб до підготовки, вчинення й приховування отримання неправомірної вигоди (особу, яка пропонувала, обіцяла неправомірну вигоду; особу, яка отримала таку вигоду; співучасників, які допомагали замаскувати злочин; можливих свідків тощо);

6) визначити послідовність і необхідність проведення першочергових оперативно-розшукових заходів для виявлення, розкриття й припинення корупційних правопорушень;

7) спланувати подальший хід розслідування та визначити перелік першочергових, наступних слідчих (розшукових) дій;

8) використати результати психофізіологічного дослідження як один із тактичних прийомів (пред'явлення доказів під час допиту підозрюваних із метою отримання зізнання або інших важливих фактів).

Незважаючи на широкі дискусії з приводу достовірності, доцільності й ефективності використання результатів перевірки особи на поліграфі в процесі розслідування, на нашу думку, варто виділити дві його форми: отримання консультацій щодо опитування підозрюваного спеціалістом-поліграфологом та призначення й проведення психофізичної експертизи. Першу форму ми вже досить ґрунтовно розглянули, натомість друга форма застосування поліграфу потребує вивчення.

Гарним прикладом застосування на практиці другої форми використання поліграфу є проведений В.П. Сердюк аналіз вивчення вироків із Єдиного державного реєстру судових рішень України щодо використання поліграфу в кримінальних провадженнях під час проведення психофізичної експертизи або отримання висновку спеціаліста-поліграфолога. Так, аналіз наявних у реєстрі вироків (а саме 21 вирок), постановлених судами різних інстанцій упродовж 2005–2013 рр., свідчить, що динаміка застосування поліграфу в кримінальному провадженні неспинно зростає. У 7 випадках (33%) справ призначалася судова психофізіологічна експертиза, результати якої оцінено й використано судом в обвинувальному висновку як доказ наявності в особи прихованої інформації щодо обставин злочину; у 8 випадках (38%) справ суд оцінював висновки спеціалістів-поліграфологів, визнавши половину з них неприпус-

тимими. У 4 (20%) справах досліджувані особи не приховували інформацію, визнавши свої злочинні дії. У 6 випадках (30%) справ було процесуально підтверджено добровільну участь особи в дослідженні за допомогою поліграфу. Одне заявлене клопотання адвоката про дослідження за допомогою поліграфу відхилено судом як необґрунтоване [6, с. 70–71].

Як постає з наведеного, така форма використання поліграфу не завжди може визнаватись доказом у кримінальному провадженні. Як і перша форма, вони носять орієнтований, ймовірний характер та сприяють пошуку й отриманню нових доказів у процесі розслідування.

Висновки

Таким чином, на сьогодні психофізіологічна експертиза застосовується здебільшого з метою профілактики отримання неправомірної вигоди службовою особою (наприклад, під час прийняття на посаду державного службовця, оскільки вже на стадії відбору кадрів можна відмежувати осіб, схильних до корупційних діянь). Питання застосування її під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з отриманням неправомірної вигоди службовою особою, залишається відкритим і неврегульованим. Однією з перших сумнівних причин щодо використання як доказів результатів опитування особи за допомогою поліграфу є наявність активних дискусій про надійність та достовірність методик психофізіологічного дослідження.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (станом на 10 листопада 2015 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 191.
2. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379.
3. Мотлях О.І. Місце поліграфу у розслідуванні злочинів: міжнародний досвід / О.І. Мотлях // Наше право. – 2011. – № 4. – Ч. 2. – С. 134–137.
4. Про затвердження Інструкції щодо застосування комп'ютерних поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органах : Наказ Міністерства доходів і зборів України від 2 серпня 2013 р. № 329 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 83. – Ст. 45.
5. Скрыпников А.И. Методика и тактика применения полиграфа при раскрытии преступлений / А.И. Скрыпников, И.С. Зубрилова, С.Н. Зерин. – М.: ВНИИ МВД России, 1997. – 110 с.
6. Сердюк В.П. Застосування поліграфу (детектора брехні) у кримінальному провадженні України / В.П. Сердюк // Інформація і право. – 2014. – № 2(1). – С. 68–71.

В статье проведен анализ современного состояния использования полиграфа для предотвращения и противодействия получению неправомерной выгоды должностным лицом. Приведены определения полиграфа, изложены концептуальные положения, лежащие в его основе, чем установлено его значение для выявления и расследования таких преступлений. Внимание сосредоточено на проблеме правового регулирования такого исследования, возможностях его практического использования в процессе выявления и расследования преступлений коррупционной направленности. Приведены условия и принципы проведения опроса.

Ключевые слова: неправомерная выгода, должностное лицо, полиграф, опрос, интервью, психофизиологическая экспертиза.

The article analyzes the current state of polygraph use for prevention and counteraction to obtain undue advantage official. Give a definition of the polygraph, presented conceptual provisions, underlying than the value set for the detection and investigation of such crimes. Attention is focused on the issue of legal regulation of such research, the possibilities of its practical use in the detection and investigation of corruption crimes. The conditions and principles of the survey.

Key words: improper advantage, officer, polygraph, interviewing, interviews, psychophysiological examination.

